

Offentliggjort første gang i *Grundtvigs Værker* version 1.12, april 2018

Indledningen er redigeret af Klaus Nielsen og Jon Tafdrup

Tilsyn ved dr.theol. Troels Nørager

Denne pdf er en læseversion af værkets indledning. Værket findes digitalt med punktkommentarer, tekstredogørelse og faksimiler på www.grundtvigsværker.dk

PDF ved Kim Steen Ravn

Copyright: *Grundtvigs Værker* 2023

Indledning til “Om Christendommens Sandhed”

ved Steen Tullberg

Indhold

- 1 Tilblivelse
- 2 Indhold
  - 2.1 Generelt
  - 2.2 Modsigelsens grundsætning
  - 2.3 Den historiske kæde
  - 2.4 Kirken og skriften
  - 2.5 Præsten og Loke
  - 2.6 Tro og teologi
  - 2.7 Det levende ord
  - 2.8 Sammenfatning
- 3 Efterliv
- 4 Anvendt litteratur

1 Tilblivelse

“Om Christendommens Sandhed” blev trykt i bind 6-9 af Grundtvigs og A.G. Rudelbachs *Theologisk Maanedsskrift* i perioden fra juli 1826 til juni 1827. Sammen med forgængeren “Om den sande Christendom”, der blev trykt i bind 4 og 5 af samme tidsskrift i perioden fra januar til juni 1826, udgør den Grundtvigs apologetiske hovedværk. Som selvstændigt skrift kan den betragtes som et af Grundtvigs religionsfilosofiske hovedværker (Nørager 2012, s. 33). Optakt, anledning og baggrund for tvillingeskrifterne, som de benævnes, kan man læse om i [indledningen](#) til “Om den sande Christendom”.

Grundtvig var blevet underlagt livsvarig censur efter en injuriedom den 30. oktober 1826 (ophævet i 1837), hvilket var grunden til, at han trak sig som medredaktør af (men ikke bidragsyder til) *Theologisk Maanedsskrift*. “Om Christendommens Sandhed” er skrevet hen over dette skel; de fire første dele er således uden imprimatur (censorgodkendelse).

Artiklen, eller artikelrækken, er næsten tre gange så lang som forgængeren, og tilblivelsesperioden omtrent dobbelt så lang, nemlig et år. Af de ialt otte dele blev de fem første udgivet med ca. en måneds mellemrum, fra juli til december 1826. Sjette del derimod udkom først i april 1827 fulgt af de to sidste i maj og juni. Årsagen til afstanden i tid mellem femte og sjette del skal findes i, at Grundtvig var optaget af artiklen “Om Religions-Frihed”. Tredje del af denne var planlagt til udgivelse i ottende binds tredje hæfte af *Theologisk Maanedsskrift* og forelå endda trykt (med imprimatur den 6. marts 1827), men blev i april beslaglagt af politiet (se *Bibliografien*, bind 1, s. 215). Hæftet blev derfor forsinket og udkom først den 20. april.

I det ganske omfattende overleverede manuskriptmateriale til “Om Christendommens Sandhed” (se [tekstreddegørelsen](#)) findes en renskrift til netop sjette del af artiklen ([fasc. 102](#)). Denne del har i det endelige tryk imprimatur den 3. april 1827, og [fasc. 102](#) er dermed formentlig affattet i marts måned. Det er sandsynligt, at Grundtvig har anet, at tredje del af “Om Religions-Frihed” ville blive standset af censuren, og han har derfor kastet sig over fortsættelsen af “Om Christendommens Sandhed”. Sjette del af denne udkom da også i det forsinkede hæfte på det sted, hvor tredje del af “Om Religions-Frihed” skulle have været bragt.

2 Indhold

2.1 Generelt

Der er ingen egentlig systematik i den måde, Grundtvig argumenterer på i “Om Christendommens Sandhed”. Han er selv klar over dette og skriver ved begyndelsen af sjette del om de fem foregående: “de er just ikke i den bedste Orden” (sjette del, s. 223). Artiklen består af forskellige argumentationskæder, der alle arbejder sig frem mod det samme midtpunkt: påstanden om en kontinuerlig kirkelig tradition, som findes i den mundtlige overlevering i menigheden (trosbekendelsen) (jf. Høirup 1949, s. 317).

Den dominerende linje i artiklens forgænger, “Om den sande Christendom”, var det skrifteologiske opgør med det, Grundtvig kalder rationalismen. Mod slutningen af denne artikel indførte han den kirkelige anskuelse som det centrale, og den kirkelige anskuelse er også hovedforudsætningen for argumentationen i “Om Christendommens Sandhed”. Den kirkelige anskuelse forsvares og udbygges i løbet af artiklen, der samtidig former sig som en udvidet kritik af det lutherske skriftprincip og lutherdommen (men egentlig ikke af Luther selv). Grundtvig holder sig i sin fremstilling til samme dobbelte forsvar som i sine øvrige apologetiske skrifter: det historiske vidnesbyrd og modsigelsens grundsætning. De kan således siges at udgøre artiklens apologetiske strategi (jf. Nørager 2017, s. 7).

2.2 Modsigelsens grundsætning

Modsigelsens grundsætning (lat. principium contradictionis) går ud på, at en dom (et udsagn om noget i verden) ikke både kan være sand og falsk. Udsagnet 'A er ikke-A' er derfor paradigmet på enhver falsk dom (jf. Nørager 2012, s. 38). I Grundtvigs forfatterskab findes utallige variationer af dette; i *Verdenskrøniken 1817* formulerede han det fx som det, at "Intet som modsiger sig selv kan være sandt, og at det som man ei kan nægte, uden at modsige sig selv, maa være sandt" (Grundtvig 1817, s. 406).

I "Om Christendommens Sandhed" er modsigelsens grundsætning latent til stede allerede i artiklens motto, der stammer fra Oliver Goldsmiths roman *The Vicar of Wakefield*: "I hope you'll not deny that whatever is, is. If you don't grant me that, I can go no further" (første del, s. 18). En refleks af dette motto følger kort efter: "naar jeg derfor siger: jeg er til, da erklærer jeg det ligefrem for Løgn, om man vil sige, jeg er ikke til" (s. 27 f.). I en passage ligeledes fra begyndelsen af artiklen løber modsigelsens grundsætning sammen med Grundtvigs opdagelse af trosbekendelsen som kristendommens grundlag:

Saaledes fandt jeg da, visselig ikke ved min Skarpsindighed, men ved et saadant *Lykke-Træf*, som kun kan times dem, der har en Tro, Forsynet finder det Umagen værdt at værne om, saaledes fandt jeg det *levende, høirøstede Vidnesbyrd* om hvad der er den sande Christendom, som har den besynderlige Egenskab, at Modstanderne, som vil hedde Christne, ei kan modsige det, uden klarlig at modsige sig selv, hvilket, som bekjendt, er den unægtelige Sandheds usvigelige Kjende-Mærke! (s. 23 f.).

Grundtvig er tilsyneladende klar over begrænsningen i anvendelsen af modsigelsens grundsætning i apologetisk henseende. Han anfører, at man ikke på 'naturlig' måde kan bevise sandheden af noget overnaturligt og åbenbaret: "vi kan (...) ikke engang prøve derpaa, uden at modsige os selv, da hvad der virkelig er *over-naturligt*, efter Tænkningens urokkelige Grund-Love, umuelig lader sig *naturlig* bevise, ligesom det da ogsaa er soleklart, at ingen historisk Begivenhed lader sig matematisk *bevise*, men kun *bevidne!*" (s. 29 f.). Om Grundtvig selv respekterer denne begrænsning i princippet's anvendelsesområde er mere tvivlsomt. I hvert fald løber det som en rød tråd gennem artiklen, at han forlanger klippefast bevis (i overensstemmelse med modsigelsens grundsætning) for kristendommens usandhed, hvis han skal betragte den som modbevist.

2.3 Den historiske kæde

Ud over modsigelsens grundsætning holder Grundtvig sig i sin argumentation til det historiske vidnesbyrd om, hvad der er sand kristendom og dennes sandhed (dens mageløse virkninger). Kirkehistorien aflægger nemlig ifølge ham et storslået, samlet vidnesbyrd om dette, og hele hans syn på kirkehistorien bæres af den overbevisning, at det 'sande kirkebegreb' altid er blevet bevaret, først og fremmest i menighedens mundtlige bekendelse. Han formulerer denne i sin billedrige stil som det "Troens Ord paa vore Læber, der dog unægtelig i Tidens Løb har vadet over en Strøm, hvori mange Ord, høitrvædende som Kæmper og skryllende [imposante] som Bjerge, fandt deres Undergang, ligesom Israels Børn gik tørskoede over det Hav, der opslugde Pharaos

Kæmper” (fjerde del, s. 14).

Sammenhængen i den historiske overlevering, ‘kæden’ eller ‘det levende bånd’ af troende og bekendende kristne, understreger Grundtvig stærkt. Ifølge ham har en “uafbrudt Kiæde-Gang” (sjette del, s. 246) gjort sig gældende i kirken, og den er aldrig blevet brudt, selv ikke i pavedømmets mørkeste tid. Denne stærke betoning af en historisk kontinuitet i kirken kan minde om den katolske kirkes forestilling om den apostolske succession, som han da også flere steder alluderer til. Den apostolske succession hævder, at der findes en ubrudt række af indviede biskopper i den kristne kirke, som kan regnes tilbage til apostlene. I samtiden havde man allerede inden offentliggørelsen af “Om Christendommens Sandhed” vendt dette kritisk imod Grundtvig, da tankegangen i mindre accentueret form findes allerede i *Kirkens Gienmæle* og i “Om den sande Christendom”. I et brev til Christen Olsen fra den 8. juli 1826, dvs. under udarbejdelsen af artiklens første del, skriver han således: “At jeg er blevet *catholsk* i Hovedet, har Du vel sagtens hørt”, og han taler videre om sin “lutherske Catholskhed” (Breve 2, s. 123; se også [afsnit 3, “Efterliv”](#)).

I artiklen præciserer Grundtvig, hvad han nærmere forstår ved den historiske ‘kæde’. I middelalderen søgte man den “paa Pave-Stolen, og i et Virvar af skriftlig og mundtlig Tradition” (ottende del, s. 100 f.), men det førte til et kaos, som først blevet udredet af Luther. Luther skilte, “hvad der virkelig forbandt den *hele* Menighed med Christus”, fra hvad der havde lænket den til “Pave-Geistlighed, Fabler og Dødninge-Been” (ottende del, s. 101), men kom i processen til at sætte skriften ind imellem “Ordet og Apostlerne” (s. 102). Dermed bandt man sig til det døde bogstav. I stedet skal den levende historiske forbindelse til apostlene og Kristus ifølge Grundtvig søges i den bagvedliggende mundtlige tradition. Derfor “maatte Kjæden opdages i den Lutherske Menighed, hvor den vel, som *allevegne*, var blevet svag, og derfor videnskabelig miskjendt, men dog elsket og bevaret” (ottende del, s. 102).

2.4 Kirken og skriften

I artiklens anden og tredje del udbygger Grundtvig sin kritik af det lutherske skriftprincip. Udgangspunktet er, at kristendommen ikke, som hos ‘rationalisterne’, skal søges i fornuften eller i menneskets egen natur, men i historien. Kristendommen er “kommet *historisk* til os”, og vi må søge dens “*Grund-Begreb*” udenfor os selv (anden del, s. 129). Grundtvig mener, at alle ordentlige tænkere ville være enige i, at kristendommens grundbegreb er “noget uforanderlig Bestemt” (anden del, s. 128) uden for os selv, til gengæld er de uenige om, hvor uden for os det findes: nogle vil finde det udelukkende i skriften, andre udelukkende i kirken, og atter andre, deriblandt Luther, begge steder, men sikrest i skriften. Grundtvig skærer igennem denne diskussion og erklærer, at hvis alle døbte har fundet og optaget kristendommens grundbegreb i kirken, da “maa det nødvendig ogsaa *udelukkende* findes der, hvis det ikke er *grundfalsk*, da det jo netop skal gjøre Skilsmissen mellem den christelige Kirke og hele den øvrige Verden” (anden del, s. 130). Ud fra modsigelsens grundsætning må han altså sige: kristendommens grundbegreb findes udelukkende i kirken.

Det er derfor ifølge Grundtvig falsk at sige, at kristendommens grundbegreb findes

lige så klart udtrykt i skriften som i trosbekendelsen ved dåben. Hver enkelt del af bekendelsen findes ganske vist lige så klart udtrykt i skriften, men helheden mangler. Helheden, eller 'grundbegrebet', er netop givet med trosbekendelsen selv, og Grundtvig må derfor afvise læren om trosbekendelsen som en norm afledt af skriften: "Christendommens Grund-Begreb findes udelukkende i den christelige Kirke, *bestemt og levende kun* i vor fælles christelige Troes-Bekjendelse ved Daaben" (anden del, s. 133; jf. Høirup 1949, s. 293 f.).

Han gennemgår derpå den historiske baggrund for, at man har kunnet glemme dette, og peger på, at Luthers kritik af kirkens bekendelse var berettiget, fordi den angreb det hierarkiske pavedømme. Det førte imidlertid i tiden efter reformationen til, at hierarkiet via skriftprincippet levede op i kirken igen. I stedet for det almindelige præstedømme fik man det eksegetiske pavedømme. I Grundtvigs egen tid har bibelkritikken ydermere gjort Bibelen usikker som trosgrundlag. Den er blevet "det store *Twistens Æble mellem christelige og verdslige Bog-Lærde*" (anden del, s. 141) og er som enhver anden bog i grunden en død ting, der kan udsættes for alskens indvendinger, forandringer og fordrejninger. Det sikre grundlag må derfor søges i kirken, og Grundtvig konkluderer, at "efterdi Kirken ikke helliges af Skriften, men Skriften af Kirken, eller fordi det *Troens Ord*, vi bekjende og forkynde, er *Kirkens levende*, og *Skriften* derimod dens *døde Begreb*, saa er det aabenbar ikke Skriften, der kan eller skal forsvare Kirken, men Kirken, der skal forsvare Skriften" (anden del, s. 142 f.). I tredje del følger så en begrundelse for, at kirken gennem historien er 'kendelig' på trosbekendelsen ved dåben, og ledetråden er igen, at bekendelsen "er det Eneste, hvori Troen kan aabenbare sig, skille sig fra sine Fjender, og forplante sig mellem sine Venner" (tredje del, s. 234).

2.5 Præsten og Loke

Ven og fjende af den sande kristendom får i artiklen konkret mæle i den store dialog mellem Præsten og Loke, som optager det meste af fjerde del og genoptages i femte. Grundtvig vil med denne dialog "svare paa de saakaldte filosofiske Indvendinger imod Christendommen" (fjerde del, s. 9). Af de to deltagere i dialogen repræsenterer Præsten groft sagt Grundtvig selv, mens fjenden er 'rationalist' og hedder Loke med alt, hvad det navn konnoterer af verdslighed, tvetydighed og dæmoni. Som forlæg for dialogen nævner Grundtvig selv den kristne apologet Justinus Martyr, men man kunne også forestille sig, at Holberg har været en inspiration; i hvert fald udbryder Præsten på et tidspunkt: "O! vee mit ene Knæ, den Indgang var saa lang" (fjerde del, s. 22), hvilket er et citat fra 1. bog, 3. sang af Holbergs *Peder Paars* (Holberg 2014, s. 68).

Dialogens dominerende emne er trosbekendelsen ved dåben, som Grundtvig allerede i begyndelsen af anden del havde citeret i sin helhed (anden del, s. 117). Bekendelsens tre led (Gud fader, Gud søn, Gud helligånd) diskuteres undervejs, og de enkelte elementer optræder i lidt tilfældig rækkefølge, således nedfarten til dødsriget (eller helvede), opstandelsen, himmelfarten og jomfrufødslen. Dertil kommer temaer som bibelsyn, nadver og moral samt forsoning og retfærdiggørelse.

Centralt i Præstens (og dermed Grundtvigs) argumentationsform står modsigelsens

grundsætning, som her indgår i det, man kunne kalde den omvendte bevisbyrdes taktik. Hver gang Loke kommer med en indvending eller afkræver Præsten et bevis for trosbekendelsens sandhed, bliver han mødt med et: bevis det modsatte! Loke får at vide, at hvis der ikke kan føres uimodsigeligt bevis for, at bekendelsen “er Løgn, eller at det Ene strider mod det Andet, saa det Hele umuelig kan være sandt”, så må han indrømme dét, han ikke kan nægte, nemlig “*Mueligheden af vor Christendoms Sandhed*” (fjerde del, s. 23).

2.6 Tro og teologi

En anden vigtig del af Grundtvigs overordnede strategi er at skelne skarpt mellem tro og teologi. Denne skelnen er dels en reaktion på bibelkritikken, der havde gjort dele af Bibelens udsagn usikre og fornuftsstridige, dels et resultat af Grundtvigs fordømmelse af det eksegetiske pavedømme.

Han indfører skellet mellem tro og teologi (eller mellem kirke og ‘skole’) i opholdet i dialogen i første halvdel af femte del. Her bestemmer han det som et skel mellem det for alle kristne til alle tider almengyldige og det “af hver enkelt Christens Sjæle-Evner, Tids-Alder, Levnets-Løb og andre Omstændigheder Betingede” (femte del, s. 230). Teologien er underlagt sidstnævnte vilkår. Den er “ingen Troes-Artikel, men en fælles Løbe-Bane” (s. 234), og ingen, der kæmper på teologiens løbebane, må bilde sig ind, at målet er nået. Den teologiske erkendelse kan ikke påberåbe sig sikkerhed og almengyldighed, men er til stadighed undervejs: “hvad vi kalde vor Theologi (...) maa enten vedblive at være barnagtig, eller den maa bestandig voxe, uden herved at kunne blive fuldvoxen” (s. 235).

2.7 Det levende ord

Sjette og syvende del af artiklen bringer ikke så meget nyt i forhold til det foregående. Grundtvig erklærer sig dog enig med “de nyere Theologer” (sjette del, s. 228; se også [indledningen](#) til “Om den sande Christendom”) i flere ting, bl.a. at man ikke kan bevise kristendommens sandhed med de gammeltestamentlige profetier og de nytestamentlige mirakler (sjette del, s. 231 f.). Artiklens ottende og sidste del skiller sig imidlertid ud, fordi Grundtvig her for første gang udvikler den forskel mellem ord og skrift, som efterfølgende fik en central plads i hans tankeverden (jf. Thodberg & Thyssen 1983, s. 243).

Troen kommer ved “*Hørelsen, og Hørelsen ved Guds Ord*”, skriver Grundtvig med en henvisning til Rom 10,17 (ottende del, s. 97). Papiret er dødt og har ingen tro, og bogstaverne er døde og har ingen kraft. Han beskriver, hvordan han tidligere mente, at den sande kristendom var at finde i skriften, og at præsten var lige så død uden skriften, som skriften uden præsten. Men selv den tydeligste bog forstås ikke, med mindre man kender “Ordet af Hørelsen” (s. 98), og det talte ord har et naturligt liv og en naturlig forret over alle bogstaver. Hvert sprog har desuden en særlig ånd, der svæver over al skrift, derfor kan det underfulde ske, at en gammel bog lægger “et levende Ord paa vor Tunge”, som vi røres af og kan røre andre med (s. 124). Grundtvig kalder denne omstændighed et “*naturligt Mirakel*”, der har sin grund i “den *vidunderlige* Menneske-Natur” (s. 125), og han overfører betragtningen på

Bibelen, der paradoksalt nok har virket levende på alle tungemål, selv om den er skrevet på forlængst døde sprog. Dette tilskriver han en underfuld "Sammen-Virkning" (s. 125) af naturlige og overnaturlige kræfter, som han også finder i Kristi menighed.

Udtrykket 'det levende ord' optræder i forskellige varianter syv gange i løbet af ottende del og dermed langt hyppigere end tidligere i artiklen og i det tidligere forfatterskab. Det optræder ganske vist et par gange i *Kirkens Gienmæle*, men uden den vægt, det har til sidst i "Om Christendommens Sandhed".

2.8 Sammenfatning

Sammenfattende kan man sige, at der i løbet af tvillingeskrifterne sker nogle mindre forskydninger i Grundtvigs fokus, således især fra et skriftteologisk opgør med 'rationalismen' til et mere accentueret opgør med det lutherske skriftprincip og lutherdommen (et egentlig opgør med Luther selv sker dog først i "Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes?" fra 1831). Tankerne om trosbekendelsen ved dåben får desuden nye facetter undervejs; den går fra at være kirkens ufravigelige trosregel til også at være det, der historisk forbinder alle kristne og deres trossamfund, og endelig til at være troens levende ord, der skal bevidnes af en tilsvarende mundtlig forkyndelse (jf. Thodberg & Thyssen 1983, s. 243). Det sidste peger som nævnt fremad. Det var i kirkens liv, at Grundtvig opdagede det levende ords betydning, som senere mere generelt blev til det livsfornyende i menneskelivet (jf. Begtrup 1936, bind 1, s. 75).

3 Efterliv

Grundtvig udgav tvillingeskrifterne samlet i bogform i 1865 med nye deloverskrifter (se [tekstredøgørelsen](#)), men ellers uden større rettelser. I efterskriften gør han dog opmærksom på, at hans syn på bispeembedet har ændret sig siden førsteudgaven. I 1826 hedder det:

Jeg lægger saaledes slet intet Dølg-Maal paa, at, efter min theologiske Overbeviisning, er der, *uden Indvielse med Haands-Paalæggelse*, ingen christelig Lære-Stand, og at, hvor den bispelige Ordination ei er uafbrudt forplantet, der er, i kirkelig Forstand, *ingen Bisper*, men et stort *Bispe-Savn*, hvorpaa der kunde og burde raades Bod, da Gud har sørget for, at Bispe-Ordinationen er forplantet i den rettroende engelske Menighed (femte del, s. 234).

Denne efterlysning af en genoprettelse af den apostolske succession med forlæg i den engelske kirke tager Grundtvig afstand fra i 1865 (Grundtvig 1865, s. 420 f.); hans afvisning heraf findes dog allerede i skrifter fra slutningen af 1830'erne (se fx Høirup 1949, s. 287). Den hierarkiske tankegang, bispeembedet er udtryk for, gjorde Grundtvig i det hele taget op med efterhånden og endte med at opfatte det som et rent tilsynsembede (se også [indledningen](#) til "Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes?"). En anden væsentlig udviklingslinje i den kirkekamp, Grundtvig havde indledt med *Kirkens Gienmæle*, var synet på statskirken, som han til at begynde med opfattede som en bekendelseskirke, men endte med at betragte som en rent borgerlig

indretning (se fx [indledningen](#) til *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*).

I samtiden skortede det ikke på indvendinger mod Grundtvigs tanker, således fra Søren Kierkegaard, der fra en helt anden position endte i en kamp med den officielle kirke, som tåler sammenligning med Grundtvigs. Allerede i 1835 havde Kierkegaard beskæftiget sig med den kirkelige anskuelse i en optegnelse med overskriften “Nogle Bemærkninger angaaende Grundtvigs Kirke-Theorie” (Kierkegaard 2011), og i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* fra 1846 udfoldede han sin kritik (Kierkegaard 2002, s. 42-52). Den retter sig i hovedsagen mod forestillingen om de 18 århundreders bevis for kristendommens sandhed: “Atten Aarhundreder har ingen større Beviiskraft end een Dag i Forhold til en evig Sandhed”, skriver Kierkegaard (s. 52). Det at fremhæve den nuværende kirkes historiske realitet og kontinuitet er ifølge ham at bygge på “Svovelstikke-Argumenter” (s. 53), dvs. (tændstiks)tynde eller ubetydelige argumenter.

Læs mere

Ifølge Henning Høirup kan kontroversen mellem Kierkegaard og Grundtvig føres tilbage til en forskel i deres syn på menigheden. For Grundtvig er menigheden som Kristi legeme forudsætningen for, at den enkelte overhovedet kan blive kristen, mens ‘menighed’ for Kierkegaard ikke er et religiøst, men et numerisk og psykologisk begreb. I sammenhængen gennemgår Høirup også H.L. Martensens udlægning af Grundtvigs kirkelige anskuelse (Høirup 1949, s. 324-326).

Hvor stor en rolle tvillingskrifterne spillede i Kierkegaards kritik af Grundtvigs kirkelige anskuelse, er svært at udrede, men han alluderer flere steder til “Om Christendommens Sandhed”. Desuden fandtes *Theologisk Maanedsskrift* i hans bogsamling (jf. Holm 2009, s. 35). En genklang af “Om Christendommens Sandhed” findes utvivlsomt i overskriften til *Efterskriftens* første del: “Det objektive Problem om Christendommens Sandhed” (Kierkegaard 2002, s. 27). Kierkegaards velkendte udtryk, den “mageløse Opdagelse” (s. 42), som er møntet på Grundtvig, kan desuden være inspireret af “Om Christendommens Sandhed”, hvor Grundtvig flere steder omtaler sin opdagelse af kristendommens grundlag som et fund af et “mageløst Vidnesbyrd” (første del, s. 20; se også Olesen 2002, s. 118).

4 Anvendt litteratur

- Begtrup, Holger (1936) *N.F.S. Grundtvigs danske Kristendom*, bind 1-2. København.
- *Bibliografien*, se Johansen, Steen (1948-1954).
- *Breve 2*, se Grundtvig, N.F.S. (1926).
- Goldsmith, Oliver (1800) *The Vicar of Wakefield*. [1766] London.
- Grundtvig, N.F.S. (1817) *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det*

Lutherske Tidsrum. København.

- Grundtvig, N.F.S. (1825) *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H. N. Clausen*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1826) “Om den sande Christendom” i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 4, s. 4-24, s. 97-118 og s. 195-216; bind 5, s. 218-257. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1826-1827) “Om Christendommens Sandhed” i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 6, s. 18-39, s. 117-153 og s. 212-244; bind 7, s. 1-30 og s. 226-275; bind 8, s. 223-251; bind 9, s. 30-62 og s. 97-148. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1827) “Om Religions-Frihed” i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 8, s. 28-59 og s. 136-171. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1831) “Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes?” i *Maanedsskrift for Christendom og Historie*, bind 1, s. 142-164, s. 241-277 og s. 417-484. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1834) *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1865) *Om den sande Christendom og Om Christendommens Sandhed*, 2. udg. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1866) *Om Religions-Frihed. (Tredie og sidste Stykke). Slutningen af en Afhandling i Theologisk Maanedsskrift, 8de Bind. Trykt 1827. Undertrykt samme Aar. Løsladt 1866*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1926) *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*, udg. Georg Christensen & Stener Grundtvig, bind 2: (1821-1872). København.
- Holberg, Ludvig (2014) *Peder Paars. Poema Heroico-comicum*. [1720], udg. Finn Gredal Jensen i: *Ludvig Holbergs Skrifter*. København & Bergen.
- Holm, Anders (2009) *To samtidige. Kierkegaards og Grundtvigs kritik af hinanden*. København.
- Høirup, Henning (1949) *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig*. København.
- Johansen, Steen (1948-1954) *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs skrifter*, bind 1-4. København.
- Kierkegaard, Søren Aabye (2002) *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift i Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Anne Mette Hansen & Johnny Kondrup m.fl., 1-28, bind 7. København

[1846]. (Se sks.dk).

- Kierkegaard, Søren Aabye (2011) "Nogle Bemærkninger angaaende Grundtvigs Kirke-Theorie" [Papir 69 i *Løse papirer*] i *Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Anne Mette Hansen & Johnny Kondrup m.fl., 1-28, bind 27, s. 101-105. København [1835]. (Se sks.dk).
- Nørager, Troels (2012) "Præsten og Loke. Grundtvigs apologetiske dialog i 'Om Christendommens Sandhed'" i *Grundtvig-Studier* 2012, s. 33-63. København.
- Nørager, Troels (2017) "*En Tvilling-Nød fra Tyverne*". *Grundtvigs apologetik i 'Om den sande Christendom' og 'Om Christendommens Sandhed'*. Aarhus. DOI:10.7146/aul.180.138.
- Olesen, Tonny Aagaard (2002) "Kommentarer til *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*" i *Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Anne Mette Hansen & Johnny Kondrup m.fl., 1-28, bind K7. København. (Se sks.dk).
- Thodberg, Christian & Anders Pontoppidan Thyssen udg. (1983) *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og Udviklingslinier fra de senere Års Grundtvigforskning*. Århus.
- *Verdenskrøniken 1817*, se Grundtvig, N.F.S. (1817).